

NEAGENSĪVO PĀRVIETOŠANĀS VERBU SEMANTISKĀ SAISTĀMĪBA: LOKĀLAS NOZĪMES SEMANTISKĀS LOMAS

Semantic Valency of Non-agentive Motion Verbs:

Semantic Roles with Local Meaning

Gunta Nešpore

Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459

gunta.nespore@lumii.lv

Rakstā vispārīgi raksturoti neagensīvi pārvietošanās verbi un analizētas to sintagmātiskās attiecības — to apkaimē sastopamās lokālas nozīmes semantiskās lomas un to kombinācijas. Pārvietošanās verbu semantiskajā struktūrā lokālas nozīmes paplašinātāji ir būtiski, jo saista pārvietošanās darbību pie konkrētas vietas, apzīmē tās sākuma vai beigu punktu. Lielā daļā teikumu ar pārvietošanās vārdiem sastopama viena vai vairākas semantiskās lomas ar lokālu nozīmi. Mēģināts noteikt, vai dažādiem vārdiem atšķiras tipisko lokālas nozīmes paplašinātāju nozīme un to kombinācijas, vai analizētajai grupai kopumā raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir iespējamās teikumos ar visiem analizētajiem pārvietošanās vārdiem. Meklēti cēloņi, kas nosaka kādas noteiktas semantiskās lomas esamību vai neesamību dažādu pārvietošanās situāciju aprakstā.

Atslēgvārdi: pārvietošanās verbi, neagensīvi verbi, lokāla nozīme, semantiskās lomas, tēma

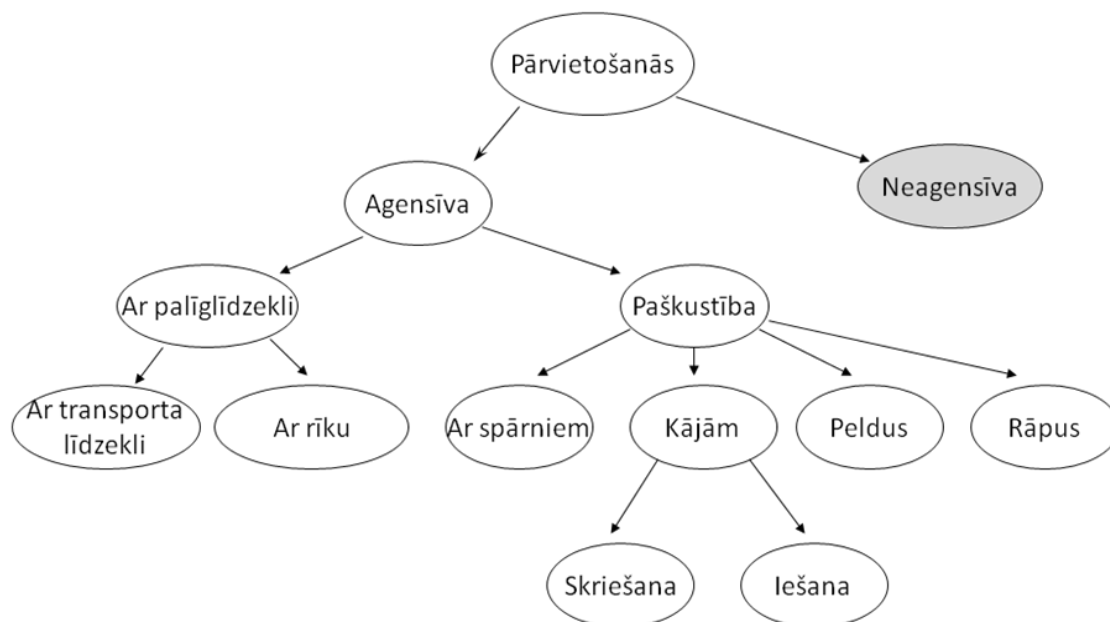
Rakstā analizēta pārvietošanās verbu apakšgrupa, kas apzīmē neagensīvu pārvietošanos. Šī verbu grupa ir neliela (analizētas 15 verbu nozīmes), tomēr tā ir relatīvi patstāvīga pārvietošanās verbu daļa, kuras semantiskā struktūra un saistāmība jūtami atšķiras no pārējiem pārvietošanās vārdiem (galvenā atšķirība — AGENSA neesamība), tāpēc šķiet mērķtiecīgi to aprakstīt atsevišķi. Neagensīvo verbu vieta pārvietošanās verbu sistēmā ir redzama 1. attēlā.

Agensīvi verbi ir tādi, kam viens no argumentiem ir AGENSS (Matthews 2007, 12) un kas apzīmē darbību pēc darītāja iniciatīvas, turpretim neagensīvie verbi ir tie, kam nav raksturīgs AGENSS, jo šo verbu nosauktā darbība netiek veikta ar gribas piepūli, ar nodomu. Objekts, kas pārvietojas, ir TĒMA. Ķermenis vai viela, kas pārvietojas, parasti šo darbību nekontrolē, tā notiek atbilstoši fizikas likumiem,

visbiežāk to izraisa zemes pievilkšanās spēks, arī tad, ja šādi pārvietojas cilvēks, kas spēj veikt apzinātu darbību.

Piem., *Zēns [AGENSS] skrien uz mājām.*

Akmens [TĒMA] krīt zemē.

1. attēls. Neagensīvo verbu vieta pārvietošanās verbu grupā

Darbībās, kas nosauktas ar neagensīviem verbu, kustīgā objekta loma situācijā nav atkarīga no tā, vai tas ir vai nav apveltīts ar apziņu (*cilvēks pakrīt un ripo leju no kalna; baļķis ripo leju no kalna*). Jāpiebilst gan, ka visbiežāk neagensīva pārvietošanās ir raksturīga priekšmetiem, vielām un citiem nedzīvām objektiem. Ir tādi neagensīvi verbi, kuru nozīmē jau ietilpst informācija par objektu, tā ierobežo šī verba saistāmību.

Ne vienmēr ir stingras robežas starp agensīviem un neagensīviem verbu. Daļa pārvietošanās verbu, kas šeit analizēti kā neagensīvi, atsevišķos gadījumos var nosaukt arī agensīvas darbības (piem., slīdēt var arī slēpotājs uz slēpēm no kalna leju), bet šeit apskatīti tikai tie gadījumi, kad attiecīgie verbi nosauc neagensīvu pārvietošanos.

Līdz šim no semantiskās saistāmības viedokļa ir analizētas divas pārvietošanās verbu apakšgrupas — pārvietošanās skriešus un pārvietošanās ar transporta līdzekli (Nešpore 2009, 64.–73.). Agensīviem pārvietošanās verbu teliskums¹ mēdz būt

¹ Teliska darbība ir darbība, kam ir kāds dabisks noslēgums, galamērķis (Saeed 2003, 122); uz mērķi virzīta darbība, piem., *iet uz mājām* — verbs nosauc telisku pārvietošanos.

svarīga verba nozīmes daļa, bet neagensīviem vārdiem šāda kategorija īsti nav iespējama, jo teliskums saistās ar mērķtiecīgu darbību, tātad — ar AGENSU. Situācijās ar neagensīvu darbību būtiskākas ir semantiskās lomas, kas izsaka ar darītāja gribu nesaistītus apstākļus. Tādas ir arī vietas nozīmes semantiskās lomas.

Par semantiskajām lomām ar lokālu (vietas) nozīmi šeit tiek uzskatītas: VIETA, VIRZIENS, CELŠ, AVOTS (agensīviem vārdiem arī MĒRĶIS, bet neagensīviem tas nav raksturīgs).

Pārvietošanās vārdu semantiskajā struktūrā lokālas nozīmes paplašinātāji ir būtiski, jo saista pārvietošanās darbību pie konkrētas vietas, apzīmē tās sākuma vai beigu punktu vai tml. Lielā daļā teikumu ar pārvietošanās vārdiem sastopama viena vai vairākas semantiskās lomas ar lokālu nozīmi. Teikumu, kuros nebūtu nevienas lokālas nozīmes semantiskās lomas ir nesalīdzināmi mazāk nekā tādu, kur lokāla nozīme parādās. Īpaši būtiska vietas nozīme ir neagensīvas pārvietošanās situācijā, jo tieši tā kopā ar TĒMU visbiežāk raksturo šo pārvietošanos, piem., *Daudzās vietās [VIETA] no vairāku desmitu metru augstuma [AVOTS] pār tumšajām klintīm [CELŠ] gāžas ūdenskritumi [TĒMA]*. Daļa semantisko lomu, kas ir sastopamas teikumos ar agensīviem pārvietošanās vārdiem (piem., NOLŪKS, RĪKS, MĒRĶIS, TRANSPORTA LĪDZEKLIS, arī CĒLONIS), šeit nav iespējamas vai sastopamas ļoti reti pārvietošanās dabas dēļ, tāpēc lokālas nozīmes paplašinātāju īpatsvars teikumos ar neagensīviem vārdiem ir īpaši liels.

Šajā rakstā ir analizētas neagensīviem vārdiem raksturīgās lokālas nozīmes semantisko lomu kombinācijas. Mēģināts noteikt, vai dažādiem vārdiem atšķiras tipisko lokālas nozīmes paplašinātāju nozīme un to kombinācijas, vai analizētajai grupai kopumā tipiskās semantisko lomu kombinācijas ir iespējamas teikumos ar visiem analizētajiem pārvietošanās vārdiem. Meklēti cēloņi, kas nosaka kādas noteiktas semantiskās lomas esamību vai neesamību dažādu pārvietošanās situāciju aprakstā.

Neagensīvajiem pārvietošanās vārdiem raksturīgās semantiskās lomas

Semantisko loma² ir vispārināts teikuma atspoguļotās situācijas dalībnieka attieksmē pret verbu (VPSV, 349). Ir dažādi uzskati par to, cik sīki semantiskās lomas būtu jāšķir, kāds būtu optimāls semantisko lomu komplekts, ar ko aprakstīt dažādas nozīmes vārdu funkcijas teikumā. Noteiktas verbu tematiskās grupas aprakstam piemērotākās semantiskās lomas izvēlēties ir vieglāk nekā visai valodas leksikai piemērotās. Pārvietošanās verbu analīzei nepieciešamās semantiskās lomas izvēlētas, pamatojoties uz Džona Saīda (John Saeed 2003) definētajām semantiskajām lomām, Čārlza Filmora (Charles Fillmore) vadībā veidoto situāciju semantikas apraksta sistēmu *FrameNet* (FrameNet), kā arī ņemot vērā Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas (VPSV) doto semantisko lomu izpratni. Tās ir pielāgotas pārvietošanās verbu analīzes vajadzībām un atbilstoši definētas.

TĒMA — objekts, kas tiek pārvietots, bet nekontrolē pārvietošanos (*akmens krīt*).

AVOTS — vieta, no kuras sākas darbība — pārvietošanās sākuma punkts (*no kokiem krīt lapas*).

CEĻŠ — pārvietošanās trajektorija — posms starp kustības sākuma un beigu punktu (*sniegs slīd pa nogāzi*).

VIETA — teritorija, kurā pārvietošanās notiek, ja to nevar uzskatīt par ceļu. VIETĀ tēma atrodas visu pārvietošanās laiku (*dārzā no kokiem krīt āboli*).

VIRZIENS — pārvietošanās virziens (*uz priekšu, pa labi, uz ziemeļiem* u. tml.).

Atšķirībā no teikumiem ar agensīviem verbiem, šeit netiek šķirts VIRZIENS un MĒRĶIS — arī paredzamais pārvietošanās galamērķis (*Kartupeļi krīt pannā*) tiek uzskatīts par VIRZIENU, jo pārvietošanās mērķis ir saistīts ar apzinātu, mērķtiecīgu darbību (tātad AGENSU teikumā), ko TĒMA neveic. Savukārt noteikts virziens kustībai ir arī tad, ja kustīgais objekts pārvietošanos nekontrolē (*Bumba ripojā uz vārtiem*).

VEIDS — pārvietošanās veids (*ātri, lēni, steigšus* u. tml.).

EKSPERIENSS — dzīva būtne, kas izjūt stāvokli vai darbību, bet neietekmē to (*Man tek asaras*). Līdzās neagensīviem pārvietošanās verbiem parasti sastopams teikumos ar šķidruma izdalīšanās (kam seko šķidruma pārvietošanās) nozīmi (*asaras, asinis, siekalas tek*).

² Saukta arī par *dziļo semantisko locījumu* (*deep semantic case*, Fillmore 1969), *tematiskajām attieksmēm* (*thematic relations*, Jackendoff 1972), *tematisko lomu* (*thematic role*, Saeed 2003), *dalībnieka lomu* (*participant role*, Allan 1986), *aktakta semantisko funkciju* (Jakaitiene 1988) u. c.

ILGUMS — pārvietošanās ilgums (*divas stundas, pusi dienas* u. tml.).

LAIKS — pārvietošanās laiks (*no rīta, puspiecos* u. tml.).

Neagensīvu pārvietošanās verbu vispārīgs raksturojums

Agensivitāte

Visi šeit analizētie verbi ir neagensīvi, tātad tiem nav AGENSA un tie apzīmē darbību, ko objekts, kas pārvietojas, nekontrolē, kas nenotiek pēc tā iniciatīvas (pretstatā agensīviem verbiem, kā *iet, skriet, pastaigāties* u. c.). AGENSA vietā teikuma priekšmeta funkcijā parasti ir TĒMA.

TĒMAS nozīme

Pēc objekta, kura pārvietošanos var nosaukt neagensīvie verbi, šie verbi iedalāmi vairākās grupās. Visu analizēto verbu nozīmē ir kādi ierobežojumi iespējamām TĒMĀM, t. i., neviens no verbiem nevar nosaukt pilnīgi jebkura objekta pārvietošanos. Kopumā ņemot, šajā verbu grupā gan dominē nedzīvas TĒMAS, tomēr atsevišķiem verbiem tipiskas ir arī TĒMAS, kas nosauc dzīvas būtnes neagensīvu pārvietošanos, (piem., *..kakis, kurš vienmēr krīt uz kājām; ..slēpotāji pēc kritiena parasti slīd..*).

Ir vairāki verbi, kas nosauc tikai šķidrumu (daži reizēm arī gāzu, bet ne cietu vielu un priekšmetu) pārvietošanos. Tie ir verbi: *līt, pilēt, plūst, šļākties, tecēt, gāzties₂*.

Piem., *Šampanietis līst glāzē. No jumta pilēja rūsas lāses. No tējkannas sāk plūst tvaiks. No dušām šļācas ūdens. Ūdens tecēja pa pusei uz grīdas. ..viļņi laivai gāzās pāri.*

Vairāki verbi savukārt nosauc priekšmetu, ķermeņu pārvietošanos. Šeit nav būtiski, vai objekts ir dzīvs vai nedzīvs, bet tas nevar būt šķidrums vai gāze. Tie ir verbi: *lidot* (par objektiem, kas lido ārēju spēku ietekmē), *ripot, velties, slīdēt* (var tikt attiecināts arī uz šķidrumu, bet tikai tad, ja šķidrums tiek it kā pielīdzināts priekšmetam, kas pārvietojas, nemainot savu formu, nezaudējot vienotību — tas ir piliens vai lāse).

Piem., *Cik interesanti lido vēja pūstās lapas. No augšas sāka ripot akmeņi. Viņa paklūp un sāk slīdēt. Akmens bija sācis velties...*

Vēl konkrētāka informācija par pārvietojamo objektu ir verbu *birt* un *kūleņot* nozīmē. Pirmo var attiecināt tikai uz birstošu vielu (vielu, kas sastāv no sīkām

daļiņām — *milti birst zemē*) vai no nelielu priekšmetu kopuma (*kartupeļi birst ārā no maisa*) pārvietošanos. Otrais parasti apzīmē dzīvu būtņu pārvietošanos (*Slēpotājs kūleņo lejā no kalna*).

Verbs *krist* apzīmē visplašāko TĒMU spektru — gan priekšmetu un dzīvu būtņu, gan šķidrumu (parasti liela šķidruma daudzuma — piem., strauta, ūdenskrituma) pārvietošanos, vienīgi uz gāzveida vielām tas parasti netiek attiecināts.

Piem., *Kaķi vienmēr uz kājām krīt. Madara .. zaudē līdzsvaru un kliegdama krīt upē. Te krīt lejup neliels strautiņš. No augstas kraujas brīvi krīt akmentiņš.*

Citas īpatnības

Tā kā pārvietošanās nav atkarīga no kustīgā objekta, neagensīvo verbu nozīmē nav tik daudzveidīga informācija kā var būt agensīviem verbiem, šeit nevar būt informācijas par pārvietošanās nolūku, palīglīdzekļiem vai tml. Tomēr bez pārvietošanās fakta un informācijas par TĒMU daļā verbu ir informācija arī par pārvietošanās veidu. Piemēram, verbi *ripot*, *velties*, *kūleņot* nosauc pārvietošanos, griežoties ap savu asi.

Pārvietošanās virziens neagensīviem verbiem visbiežāk ir— lejup, jo kustības notiek pamatā gravitācijas ietekmē. Šī informācija teikumos tieši ne vienmēr ir minēta, jo ir pašsaprotama.

Vietas nozīmes semantiskās lomas teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem

No lokālas nozīmes aspekta pārvietošanās verbu apkaimi varētu iedalīt vairākās grupās.

Uzmanības centrā pārvietošanās fakts vai process

Šajā grupā uzmanības centrā ir pārvietošanās fakts vai process, informācija ar lokālu nozīmi nav minēta. Tas ir minimālais semantiskais modelis teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem:

TĒMA + VERBS.

Teikumā nosaukts tikai pārvietošanās fakts, nekādi papildu apstākļi, arī informācija par vietu nav minēta (*kājas slīd*). Kopumā šāds semantiskais modelis sastopams retāk nekā plašāki teikumi, tomēr dažādiem verbiem tas ir vairāk vai mazāk raksturīgs. Ir verbi (*birt*, *krist*, *slīdēt*, *plūst*₂ (*upe plūst*), *līt*, *lidot*), kam šādi teikumi ir gana ierasti, bet ir arī tādi (*ripot*, *gāzties*₂ (*ūdens gāžas*), *šļākties*), kam —

gandrīz neiespējami vai sastopami ļoti reti. To, vai uzmanības centrā varētu būt tikai pārvietošanās fakts, vai svarīgi ir arī kādi pārvietošanās apstākļi vai vieta, ietekmē verba leksiskā nozīme. Piemēram, ja salīdzinām divus teikumus — *Upe plūst un Ūdens šļācas* —, redzams, ka pirmajā gadījumā situācija pamatā ir skaidra (upe droši vien plūst pa kādu gultni no savas iztekas uz ieteku), bet otrajā gadījumā trūkst informācijas par situāciju — kurp vai no kurienes ūdens šļācas, kāpēc tas notiek vai tml. — teikums nav pietiekami informatīvs.

Teikumi ar minimālo semantisko modeli visbiežāk sastopami, ja runa ir par vairākām darbībām, kas tiek vai nu uzskaitītas [1], vai savstarpēji pretstatītas [2]. Tad katras atsevišķās darbības apstākļi sīkāk nav aprakstīti (vai aprakstīti ne visām darbībām).

Piem., [1] *..ķēves auļo, āboli krīt, pātagas švīkst..; Asinis kā galvenais filmas motīvs ir visur, tās sūcas, pil, tek..; Es slīdu un stiegu teju līdz ceļgaliem.*

[2] *Mēs negrimstam, vienīgi slīdam.; Ūdens nevis pil, tek vai līst, bet gāžas kā no atgriezta milzu krāna.*

Ja teikumā uzmanības centrā ir tikai viena darbība, mēdz būt fāzes semantiskie modificētāji (*sākt, beigt*), teikumos ar plašāku situācijas aprakstu tie sastopami ievērojami retāk.

Piem., *..ja sākšu slīdēt, tad ar leduscirtni nobremzēties diez vai izdosies.; ..nākas gaidīt, kamēr auto beidz slīdēt.*

Ja teikumā neparādās nekas vairāk par šo minimālo modeli, pārējie pārvietošanās apstākļi parasti ir vai nu nebūtiski, vai pašsaprotami, izsecināmi no situācijas (vai nebūtiski tieši tāpēc, ka izsecināmi no situācijas un attiecīgā darbība parasti notiek tikai vienā veidā). Tā mēdz būt verbiem ar šķidruma izdalīšanās nozīmi. Šī šķidruma pārvietošanās avots ir pašsaprotams, bet pārvietošanās ceļam virzienam vai beigu punktam parasti nav nozīmes (protams, ja kāds no tiem ir nozīmīgs, teikumā tas ir minēts — *pār sarkanajiem vaigiem plūda lielas alkoholiskas asaras*).

Piem., *..svīdu tā, ka sviedri pilnīgi tecēja; Par tādu izsvīšanu, ka [sviedri] pil, vispār nevar būt runas.; ..rodas satraukums, birst asariņas.*

Līdzīga situācija parasti ir arī tad, ja runa ir par nokrišņu pārvietošanos lejup.

Piem., *Krita slapjš sniegs.*

Vairāk informācijas par situāciju tiek dots, ja tā atšķiras no tipiskās (piem., sniegs nekrīt no debesīm, bet cita avota — *..sniegs lielām pikām krīt no jumta*).

No situācijas izsecināmi pārvietošanās apstākļi ir arī tad, ja slīd kājas, zābaki vai tml. — ir skaidrs, ka tas notiek uz slidenas virsmas, kas ir zem kājām. Pārvietošanās ir pārāk īsa, lai būtu runa par sākuma un beigu punktu vai citiem apstākļiem. Šajos teikumos mēdz parādīties arī EKSPERIENSS (būtne, kuras kājas slīd) un CEĻŠ (slidenā virsma), bet bieži bez tā var iztikt, ja kā EKSPERIENSS, tā ceļš ir izsecināms no konteksta.

Piem., *..kāja slīdēja, un es ar visiem 3 kilogramiem pelmeņu biju uz grīdas.; ja jau kājas slīd, tad atlaid to savu sētnieku no darba.*

Uzmanības centrā pārvietošanās VIRZIENS

No lokālas nozīmes izteicējiem šajā grupā uzmanības centrā ir pārvietošanās virziens vai gala punkts, bet pārvietošanās sākuma punkts nav minēts — vai nu tas ir pašsaprotams, no situācijas izsecināms, vai nav bijis svarīgs. Tipiskākā semantisko lomu kombinācija tādā gadījumā ir šāda:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS.

Šāds modelis vairumam neagensīvo verbu ir viens no biežāk sastopamajiem. Tikai atsevišķiem vārdiem (*birt₂ (lapas birst), tecēt₁ (ūdens tek)*) tas ir retāk sastopams, kaut iespējams ir visiem.

Pēc informācijas, kas tiek sniegta par pārvietošanās virzienu, teikumus ar neagensīviem pārvietošanās vārdiem var iedalīt vairākās grupās — atkarībā no tā, vai virziens tiek minēts attieksmē pret kustīgo objektu — TĒMU — vai pret citu atskaites punktu.

Visai bieži virziens ir minēts tikai attieksmē pret TĒMU — šajā gadījumā nav pārāk daudz iespējamo virzienu — augšup, lejup, uz priekšu, atpakaļ, pa labi, pa kreisi (ar nelielām variācijām).

Piem., *..asinis pil zemē.; Svaigi saputinātais sniegs kuluārā neturas un slīd uz leju.; ..kūleņoju pāri un slīdu tālāk.; ..pietiek ar vieglu grūdienu, lai tu ripotu lejup.*

Tā kā neagensīva pārvietošanās notiek fizikas spēku ietekmē, visbiežāk tā ir vērsta lejup.

Reizēm VIRZIENS norāda uz to, ka kustībā iesaistītajiem objektiem nav vienota virziena, vai arī — tas ir mainīgs.

Piem., ..viens no šiem busiem Polijā esot iebraucis grāvī, un banāni lidojuši uz visām pusēm. Kājas slīd uz visām pusēm. ..gan maize, gan desa lidoja uz visām debespusēm.

Pretstatā šiem visai vispārīgajiem VIRZIENIEM ir tie, kuros minēts kāds konkrēts paredzamais pārvietošanās beigu punkts — atskaites punkts, kas nav saistīts ar TĒMAS atrašanās vietu.

Piem., *Bumba atsītās un ripoja uz vārtiem. Šeit veidojas arī avoti, kas plūst uz Salacu. Šampanietis lija glāzēs. Vannā šļācas ūdens.*

Konkrēts atskaites punkts minēts arī gadījumos, kad nav skaidrs, vai pārvietošanās sasniegs šo punktu, lai arī kustība notiek tā virzienā. Šajos gadījumos VIRZIENĀ ietverts kāds vārds, kas uzsver virziena nozīmi pretstatā pārvietošanās galamērķim, piem., *uz .. pusi, virzienā*.

Piem., ..kamols pēkšņi sācis velties uz durvju pusi.. *Ventspils futbolisti sper bumbas uz vārtiem, lai gan bieži bumba lido tuvāk kaijām. ..ūdens tecēja kanalizācijas šahtu virzienā.*

Ir gadījumi, kad minēts konkrēts atskaites punkts, kas nav paredzamais pārvietošanas beigu punkts, bet kāds punkts „pa ceļam”.

Piem., ..tev garām ripo futbola bumba.. *Viņa abi sodiņi lidoja grozam secen. ..nelieli akmeņi ripo pret slīpumu.*

Reizēm VIRZIENS parādās attieksmē pret no TĒMAS vai situācijas neatkarīgu atskaites punktu — kādu no debespusēm.

Piem., *īsti dziedinošs bija tikai tāds [ūdens], kas tecēja pret rītiem. ..visas mūsu upes tek uz rietumiem un ziemeļrietumiem.*

Interesanti gan, ka kombinācijā TĒMA + VERBS + VIRZIENS debespuses parādās ārkārtīgi reti, biežāk tās parādās kopā ar vēl kādām lokālas nozīmes semantiskajām lomām.

Uzmanības centrā pārvietošanās AVOTS

Šīs grupas teikumos svarīgs ir bijis pārvietošanās sākuma punkts, nevis virziens vai ceļš.

Tipiskā semantisko lomu kombinācija šajā gadījumā ir tāda:

AVOTS + VERBS + TĒMA.

Šāds modelis ir iespējams teikumos ar lielāko daļu no analizētajiem verbiem. Izņēmums ir tikai verbi *lidot*, *slīdēt* un *velties*, kam AVOTS parasti parādās tikai kopā ar vēl kādu lokālas nozīmes semantisko lomu. Arī verbiem *ripot*, *plūst₂* (*upe plūst*), *tecēt₂* (*upe tek*) tas sastopams reti. Ļoti bieži minētais modelis ir sastopams teikumos ar verbiem *birt* un *pilēt*, arī verbiem *krist*, *plūst₁* (*ūdens plūst*), *tecēt₁* (*ūdens tek*) tas ir gana tipisks, pārējiem parādās retāk.

AVOTS kā vienīgā lokāla nozīme teikumā parādās, ja virziens runātājam nav bijis svarīgs vai tas ir pašsaprotams.

Piem., *No tējkannas plūst tvaiks. No kokiem krīt lapas. No gaisa birst kas līdzīgs slapjam sniegam.*

Vienīgi AVOTS bieži ir minēts verbiem ar šķidrumu izdalīšanās nozīmi. Tas minēts, ja ir svarīgi, piemēram, no kuras ķermeņa daļas šķidrums izdalās, bet parasti nav nozīmes, kur beidzas tā kustība.

Piem., *No deguna pilēja asinis. No viņa pieres tecēja sviedri.*

Reizēm pārvietošanās situācija varētu būt tāda pati kā modelī TĒMA + VERBS + VIRZIENS, tikai teksta autors kāda iemesla dēļ ir izvēlējis aprakstīt situāciju no cita skatu punkta, koncentrējoties uz pārvietošanās AVOTU, nevis VIRZIENU. Šādos gadījumos bieži pietiek minēt vienu no pārvietošanās gala punktiem, un situācija ir skaidra. Bet viens no gala punktiem noteikti ir vajadzīgs.

Piem., teikumos *No krāna [AVOTS] šļācas ūdens.* un *Vannā [VIRZIENS] šļācas ūdens.* varētu būt aprakstīta viena un tā pati situācija. Ja minēts jebkurš no šiem gala punktiem, otrs ir aptuveni izsecināms; ja nebūtu minēts neviens no tiem, trūktu informācijas, lai saprastu situāciju — *ūdens šļācas.*

Situācijas apraksts no dažādiem skatu punktiem parādās arī tad, ja aprakstīta situācija ar vairākiem kustīgiem objektiem, kuru trajektorija atšķiras.

Piem., *Ūdens plūda no visurienes [AVOTS]. ..gan maize, gan desa lidoja uz visām debespusēm [VIRZIENS].* Pirmajā gadījumā teksta autors atrodas vietā (vai runā no tāda skata punkta), uz kuru vērsta pārvietošanās — pārvietošanās VIRZIENĀ, bet otrajā gadījumā — pārvietošanās AVOTĀ.

Ja AVOTS ir minēts, tas runātājam ir bijis svarīgs un zināms. Ja ir nosaukts nezināms vai nekonkrēts AVOTS, tas ir minēts tieši tāpēc, ka runātājam tas nav zināms (*nez no kurienes birst lieli āboli*). Ja AVOTS nav zināms un tas nav svarīgi, AVOTS vispār netiek minēts. Šķiet, AVOTU teikumā ir vieglāk neminēt (un tas

biežāk tiek darīts) nekā VIRZIENU, jo pārvietošanās situācijas apraksts biežāk ir koncentrēts it kā uz nākotni — rezultātu vai procesu, retāk tiek meklēts pārvietošanās sākums. Tomēr ir atsevišķi verbi (*pilēt, birt*), kam parasti svarīgāks ir AVOTS, jo kustības beigu punktam bieži nav nozīmes.

Piem. *No kokiem birst lapas. No deguna pilēja asinis.*

Atšķirībā no VIRZIENA AVOTS reti ir minēts attieksmē pret relatīvu atskaites punktu — TĒMU. VIRZIENĀ reizēm tiek vēlreiz uzsvērts jau dabiskais neagensīvas pārvietošanās virziens — leju —, AVOTĀ šāda veida dabiskais virziens — no augšas — tiek nosaukts reti. Iespējams, tāpēc, ka pārvietošanās AVOTS runātājam parasti ir zināms, bet beigu punkts bieži skaidri nav paredzams (*No jumta krīt lāstekas. un ..sniegs slīd uz leju.*).

Uzmanības centrā CEĻŠ

Šajos teikumos svarīgs ir CEĻŠ, pa kuru notiek pārvietošanās, nevis kāds cits atskaites punkts — kustības sākums vai beigas (*bumba ripo pa celiņu*), tātad arī šajā grupā uzmanība vērsta uz pārvietošanās procesu. Tipiskā semantisko lomu kombinācija šajā gadījumā:

TĒMA + VERBS + CEĻŠ.

Šāda semantisko lomu kombinācija pamatā ir raksturīga verbiem, kas nosauc pārvietošanos, kas notiek ciešā kontaktā ar virsmu (*slīdēt, rīpot, plūst*, reizēm arī *tecēt*), kā arī verbiem, kuru nosauktajā darbībā TĒMA ir kāda ūdens masa, ūdens plūsma, arī sniega lavīna (*krist, gāzties₂, tecēt, līt, plūst*).

Piem., *Viņa paklūp un sāk slīdēt pa nogāzi... ..pa klintīm sāka rīpot sīki akmentiņi. ..gar sāniem un gurniem sāk plūst siltas asiņu straumes. ..ūdens tecēja pāri zodam. ..ūdenskritums krīt pār Ogres svītas smilšakmeni. ..vēja dzītie viļņi gāžas pāri spēkratam. Pār šo atsegumu līst krāšņs ūdenskritums...*

Savukārt teikumos ar verbiem, kuru nosauktās pārvietošanos procesā TĒMAI nav ciešas saskares ar virsmu (pārvietošanās bieži notiek pa gaisu), CEĻŠ nav raksturīgs ne tikai kā vienīgais no lokālas nozīmes izteicējiem, bet sastopams ļoti reti arī kopā ar citām lokālas nozīmes semantiskajām lomām. Šādi verbi ir: *pilēt, lidot, birt, šļākties*.

CEĻA semantikā bieži parādās atšķirība, vai pārvietošanās procesā TĒMAS saskare ar kādu virsmu ir svarīga, vai nav būtiska. Pirmajā gadījumā minēts, ka pārvietošanās notiek *pa* kaut ko, otrajā — *pāri* kaut kam vai *pār* kaut ko.

Piem., *Stikla lode ripo pa pakāpieniem un saplīst drumslās. Tu jūtu, ka pa deniņiem plūst sviedri. ..viens no ūdenskritumiem krīt pār sacementētu kūdru. ..pār galvu gāžas nākamais [vilnis].*

Šis šķīrums nav vienmēr tik precīzs, tomēr kā tendence ir minams. Precizējot par teikt, ka pirmajā gadījumā (CEĻŠ ar *pa*) saskare ar virsmu svarīga ir gandrīz vienmēr, bet otrajā gadījumā (CEĻŠ ar *pār*, *pāri*) reizēm tiek lietots arī tad, kad saskare ar virsmu ir svarīga (*..lāse, kas lēni slīd pār dubultu rūti. ..Reina, kas plūst pār ģermāņu zemi..*), tajos gadījumos dominē kādas platības, objekta šķērsošanas nozīme.

Līdzīgi kā VIRZIENS reizēm tikai vēlreiz uzsver dabisko pārvietošanās virzienu (lejup, uz priekšu), arī CEĻŠ var nesniegt īsti jaunu informāciju, tikai uzsvērt jau it kā pašsaprotamu pārvietošanās vietu (*Sieviete pielec kājās, viņai pār vaigiem plūst asaras*). Ja runa ir par asaru izdalīšanos un pārvietošanos, verbam kāds arguments tomēr ir nepieciešams. Visbiežāk tas ir EKSPERIENSS (*Viņai plūst asaras*). Ja EKSPERIENSA nav parasti parādās kāda cita semantiskā loma — AVOTS, CEĻŠ vai VEIDS. AVOTS un CEĻŠ jaunu informāciju gan parasti nesniedz, tomēr piesaista darbību konkrētajai situācijai, padara teikumu informatīvi pilnīgāku. Līdzīga situācija ir arī pārējos gadījumos, kad verbi nosauc ar šķidruma izdalīšanos saistītu nozīmi (*plūst asinis, tek sviedri*), tikai šajā gadījumā jaunu informāciju sniedz arī AVOTS un reizēm CEĻŠ, jo norāda, no kuras ķermeņa daļas attiecīgais šķidrums izdalās (*No deguna [AVOTS] tecēja asinis. Pa muguru [CEĻŠ] tecēja sviedri*). Teikumos ar šķidruma izdalīšanās nozīmi parādās viena no teorētiskām ar semantiskajām lomām saistītām problēmām — vai viens elements teikumā var pildīt tikai vienu lomu (Saeed 2003, 152). Piem., *Viņai plūst asaras*. *Viņai* ir EKSPERIENSS, tātad darbības izjutējs, bet tas savā ziņā ir arī pārvietošanās AVOTS, jo asaras (vai cits šķidrums) izdalās no *viņas* un kaut kur plūst.

Kopumā CEĻŠ kā vienīgā lokālas nozīmes semantiskā loma parādās gadījumos, kad teksta autoram pārējā ar vietu saistītā informācija nav likusies svarīga — vai nu tāpēc, ka tai aprakstītajā situācijā nav nozīmes, vai tā ir pašsaprotama.

Piem., *Pār vaigiem plūst asaras* — diez vai šajā gadījumā ir būtiski, kurp asaras aiztek, savukārt pārvietošanās avots ir skaidrs arī bez minēšanas — acis.

..cauri novada teritorijai plūst Dubnas upe — šajā gadījumā upes pārvietošanās visticamāk tiek uztverta tikai kā process, ūdens tecējuma sākuma un beigu punktu teksta autors var arī nezināt un situācijā tas nav būtisks.

Teikumi ar vairākām lokālas nozīmes semantiskajām lomām

Bieži vien teikumos sastopamas vairākas no līdz šim apskatītajām semantiskajām lomām. Pieminēšanas vērtas ir divas lokālas nozīmes semantisko lomu kombinācijas — CEĻŠ + VIRZIENS un AVOTS + VIRZIENS. Pirmā ir raksturīga vārdiem *ripot, plūst, tecēt, slīdēt*, otrā vārdiem *pilēt, gāzties₂, (ūdens gāžas), tecēt, velties*. Arī pārējiem vārdiem šādas kombinācijas nav neiespējamas, bet parādās retāk.

Teikumi ar semantisko lomu kombināciju TĒMA + VERBS + CEĻŠ + VIRZIENS. Ir iedalāmi divās galvenajās grupās.

Daļā gadījumu abas šīs lokālās nozīmes semantiskās lomas sniedz vienlīdz svarīgu informāciju par situāciju, raksturo gan pārvietošanās trajektoriju, gan paredzamo beigu punktu, virzienu.

Piem., *Abava .. plūst uz ziemeļiem [VIRZIENS] pa lielu grāvi [CEĻŠ]. ..pa slapjajām līdztiekām [CEĻŠ] viņam virsū [VIRZIENS] ripo gigantisks balķis.*

Savukārt gadījumos, kad VIRZIENS tikai uzsver jau tāpat paredzamo pārvietošanās virzienu un sniedz maz jaunas informācijas, bieži vien teikumā uzmanības centrā ir tikai CEĻŠ (līdzīgi kā teikumos, kur VIRZIENS nemaz nav minēts).

Piem., *.. Āzītis ripo lejup [VIRZIENS] pa skolas kāpnēm [CEĻŠ]. ..liels sniega vai ledus daudzums, kas slīd lejup [VIRZIENS] pa nogāzi [CEĻŠ].*

Teikumos ar semantisko lomu kombināciju AVOTS + TĒMA + VERBS + VIRZIENS. pārvietošanās situācija aprakstīta kā pabeigts process, no sākuma līdz beigām, ietverot abus tās gala punktus, bet neiedziļinoties tajā, kas notiek pa vidu starp šiem punktiem.

Piem., *..no pilnā trauka [AVOTS] ūdens līst uz tukšo [VIRZIENS]... Pil sūkalas dzeltenīgā spainī [VIRZIENS] no marlē iesietas biežpiena kūniņas [AVOTS]. ..no cigaretēs [AVOTS] uz mani [VIRZIENS] bira pelni. ..valdošā straume plūst no dienvidiem [AVOTS] uz ziemeļiem [VIRZIENS]..*

Ja teikumā parādās gan AVOTS, gan VIRZIENS, visbiežāk citu lokālas nozīmes izteicēju nav.

VIETA

VIETAI teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem mēdz būt cita funkcija nekā pārējām ar lokālu nozīmi saistītajām semantiskajām lomām. VIETA tieši neraksturo pārvietošanās situāciju, kādu tās posmu, bet norāda kurā vietā šī darbība notiek, piesaista pārvietošanos tās norises vietai. Turklāt VIETA kā papildu informācija par situāciju var parādīties teikumos ar visdažādākajām semantisko lomu kombinācijām.

VIETA teikumos parādās retāk nekā situāciju raksturojošās semantiskās lomas.

Piem., *..virtuvē ūdens līst jau pāri katla malām. Lejā patrepē no caurulēm pil ūdens. Pie stāvvietas pār akmeņiem jūrā plūst ar dzelzi bagāts strauts.*

No pārējiem mazliet atšķiras teikumi ar verbu *lidot* — tur bieži minēta VIETA *pa gaisu, gaisā* — ar to uzsverot pārvietošanās vidi. Tas izskaidrojams ar faktu, ka bieži aprakstītajās situācijās lido objekts, kura lidošana nav ierasta, un lidošanas fakts ir uzmanības vērts.

Piem., *..mašīnas notriec gājējus un tie lido labu gabalu pa gaisu. ..pa gaisu jau lidoja arī citas pudeles. Pēc izklieģšanās pa gaisu lidoja viss, kas gadījās pa rokai..*

Verbu iedalījums pēc tipiskās semantiskās apkaimes

Ne visas apskatītās semantisko lomu kombinācijas ir tipiskas vai pat iespējamās teikumos ar visiem analizētajiem verbiem. Pēc tā, kādas lokālas nozīmes semantisko lomu (šeit netiek ņemta vērā VIETA, jo, kā minēts iepriekš, tā papildus pārējām semantiskajām lomām var parādīties gandrīz jebkurā teikumā) kombinācijas ir tipiskas teikumos ar pārvietošanās verbiem, šos verbus var iedalīt četrās grupās.

1. Verbi *lidot* un *gāzties*₁ (*akmeņi gāžas bezdibenī*). Teikumos ar šiem verbiem lokālu nozīmi, ja tāda ir, visbiežāk izsaka VIRZIENS. Tātad šiem verbiem raksturīgie semantiskie modeļi ir:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS. un TĒMA + VERBS.

2. Verbi *slīdēt*, *plūst*, *līt*, *ripot*, *tecēt*₂ (*upe tek uz jūru*). Teikumos ar šiem verbiem lokālu nozīmi visbiežāk izsaka VIRZIENS un CEĻŠ — vai nu atsevišķi, vai abi kopā. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS, TĒMA + VERBS + CEĻŠ un TĒMA + VERBS + CEĻŠ + VIRZIENS.

Tikai daļai no šīs grupas verbu tipiska ir arī teikumi bez lokālas nozīmes semantiskajām lomām (TĒMA + VERBS), tie ir verbi: *slīdēt, plūst, līt*.

3. Verbi *birt, pilēt, krist, šļākties*. Teikumos ar šiem verbiem uzmanības centrā parasti ir AVOTS vai VIRZIENS, bet CEĻŠ neparādās. Visi šie verbi nosauc pārvietošanos, kuras laikā TĒMAI nav cieša kontakta ar virsmu, turklāt bieži vien šī pārvietošanās nav gara — tas varētu izskaidrot to, ka CEĻAM šādās situācijās netiek pievērsta uzmanība. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS, TĒMA + VERBS + VIRZIENS un AVOTS + VERBS + TĒMA.

4. Verbi *tecēt₁* (no krāna tek ūdens), *gāzties₂* (vilņi gāžas pār galvu). Arī teikumos ar šiem verbiem uzmanības centrā ir AVOTS vai VIRZIENS, taču parādās arī CEĻŠ. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS (tikai verbam *tecēt₁*), TĒMA + VERBS + VIRZIENS, AVOTS + VERBS + TĒMA, TĒMA + VERBS + CEĻŠ arī AVOTS + TĒMA + VERBS + VIRZIENS.

Secinājumi

Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā apkaime atšķiras. Lokālas nozīmes semantiskās lomas teikumos ar dažādiem verbiem parādās atšķirīgi. Ir verbi, kuru apkaimē mēdz parādīties visas analizētās lokālas nozīmes semantiskās lomas, un ir verbi, kam nav raksturīga kāda no semantiskajām lomām — CEĻŠ vai AVOTS. VIRZIENS ir tipisks teikumos ar visiem analizētajiem verbiem.

Tas, kāda informācija par pārvietošanos katrā konkrētajā gadījumā ir pašsaprotama (piem., ka asaras tek no acīm, nevis no citurienes), kāda var būt nesvarīga (piem., kurp tieši aizplūst asaras) un kāda svarīga (piem., kurp vai no kurienes kaut kas birst), vismaz daļēji nosaka teksta autora izvēli situācijas aprakstā minēt vai neminēt noteiktu informāciju. Var novērot zināmu saistību starp verbu leksisko nozīmi un to apkaimē sastopamajām semantiskajām lomām (piem., ja verbs nosauc īsu pārvietošanos, tā apkaimē parasti nav CEĻA).

Pēc tipiskās semantiskās apkaimes neagensīvos pārvietošanās verbus var iedalīt vairākās grupās, kurās atšķiras gan sastopamo semantisko lomu skaits, gan to kombinācijas.

Avoti

1. Latviešu literārās valodas vārdnīca. Rīga: Zinātne, 1972.–1996., 1–8. sēj.
2. Latviešu valodas vārdnīca. Rīga: Avots, 1987.
3. www.korpuss.lv — latviešu valodas tekstu korpusa materiāli.

Literatūra

1. Allan K. Linguistic meaning. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.
2. Fillmore C. J. Types of lexical information // Studies in syntax and semantics. Dordrecht, 1969, 109–137.
3. FrameNet: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/>
4. Jackendoff R. Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.
5. Jakaitienė E. Leksinė semantika. Vilnius: Mokslas, 1988.
6. Nešpore G. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā // Latvijas Universitātes Raksti Nr. 746. Valodniecība. Latvistika un somugristika, 2009, 64.–73. lpp.
7. Saeed J. I. Semantics. 2nd ed. Blackwell Publishing, 2003.
8. VPSV: Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga: LV Latviešu valodas institūts, 2007.
9. Matthews P. H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics, 2nd ed. Oxford University Press, 2007.

Summary

The article deals with non-agentive motion verbs of Latvian. Semantic roles with local meaning are analyzed in the sentences with these verbs. In the semantic structure of motion verbs semantic roles with local meaning is essential, they attach the action (motion) to particular place, denotes it's starting and finishing points. In most sentences with motion verbs there are one or more semantic roles with local meaning. The article deals with question — whether local meaning of semantic roles and their combinations in sentences with different verbs differ, or the combinations of semantic roles characteristic for non-agentive motion verbs are possible in sentences with all these verbs. Reasons determining the presence or absence of the semantic role in the description of various motion situations are analyzed.